

**РОЗДІЛ III. ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Олександр Реєнт, Олександр Лисенко

**ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921)**

У статті розглядаються політико-правові аспекти налагодження релігійного життя на зламі епох. Аналізуються підходи керівництва українських державних утворень революційної доби до вирішення інституційних питань, пов'язаних з функціонуванням основних конфесій, що діяли в той час в Україні. Простежуються зміст відносин між релігійними об'єднаннями та їх керівниками, з одного боку, та очільниками держави – з іншого. Реконструюються механізми управління процесами, що відбувались у релігійній сфері, встановлюється компетенція адміністративних органів, задіяних у цьому сегменті державного будівництва. Характеризується ставлення і ступінь задіяності представників різних конфесій до творення української державності (державотворчих процесів).

Ключові слова: *Українська революція, релігійне життя, конфесії, Православна церква, Греко-католицька церква, Всеукраїнська православна церковна рада, автокефалія.*

Olksandr Reient, Olksandr Lysenko. Problems of organization of spiritual and religious life in the context of Ukrainian revolution (1917-1921). The article deals with the political and legal aspects of

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

the establishment of religious life at the turn of the epoch. The approaches of the leadership of the Ukrainian state structures of the revolutionary age to the solution of institutional issues related to the functioning of the main denominations that operated at that time in Ukraine were analyzed. The content of relations between religious associations and their leaders, on the one hand, and heads of state, on the other hand, is traced. The mechanisms of management of the processes taking place in the religious sphere are reconstructed, the competence of the administrative bodies involved in this segment of state building is established. Characterized by the attitude and degree of involvement of representatives of different denominations in state-building processes.

Key words: *Ukrainian Revolution, Religious Life, Confessions, Orthodox Church, Greek Catholic Church, All-Ukrainian Orthodox Church Council, autocephaly.*

Сповнений драматизму, 1917 рік на повний зріст поставив питання про статус Православної церкви в Україні, в середовищі якої сформувалися три течії: автономна, автокефальна й обновленська. Представники останньої висували вимоги внутрішнього реформування й оновлення церкви, а перші дві відрізнялися діаметрально протилежними політичними й національними орієнтирами. Послідовні ревнителі традицій Російської православної церкви на чолі з митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським) підтримували єднання з Московською патріархією. Адепти ідеї автокефалії влітку 1917 р. створили Український церковний комітет, реорганізований згодом у Всеукраїнську православну церковну раду. Ще до цього у всіх губерніях України відбулися єпархіальні з'їзди, делегати яких виступали за повернення колишніх прав Української церкви і скликання Всеукраїнського помісного собору.

Лідерам Української Центральної Ради бракувало розуміння ролі Православної церкви в суспільному житті. Вже у привітальному слові делегатам Київського єпархіального з'їзду (15 квітня 1917 р.) М. Грушевський докоряв духовенству відривом від народу й самоізоляцією. І надалі один з вождів Української революції вважав роль церкви у державотворчих процесах мізерною. Інші

лідери Центральної Ради, які репрезентували партії лівої орієнтації, також особливо не переймалися долею релігійних інституцій. Ставлення влади до православних святинь яскраво ілюструє розселення дивізії синьожупанників у Києво-Печерській лаврі та Митрополичому Софійському домі [1, с. 371]. Попри те, що у Михайлівському Золотоверхому монастирі було надано 700 ліжок для лазарету та 6 кімнат для військових чинів, сюди самочинно вселилися телефоністи й музична команда 2-го українського полку, а деякі командири поводитися вкрай аморально [2, с. 40]. Переважна частина духовенства не підтримала заходів УЦР. Негативізм священників посилювала секуляризація церковних і монастирських земель, які в їхній свідомості асоціювалися з невід'ємними правами церкви та її статусом.

Священнослужителі отримали представництво в комісії з підготовки вироблення статуту автономії України, а також у складі Центральної Ради.

7 січня 1918 р. з благословення патріарха Тихона в Києві розпочалася перша сесія Всеукраїнського помісного собору, на який прибуло тільки 170 делегатів, замість 900. Засвідчивши розмаїття політичної орієнтації духовенства України, церковний форум, незважаючи на всі зусилля українського табору, мети не досяг. Більшість архієреїв та впливового кліру не підтримали ідеї автокефалії, залишаючись на позиціях нерозривного канонічного зв'язку з Московською патріархією [3, с. 233]. Під час вступу більшовицьких військ до Києва п'яні матроси вбили митрополита Володимира неподалік від Св.-Успенської Києво-Печерської лаври, 22 лютого роботу собору перервав вступ до Києва радянських військових частин.

Керівники Української Центральної Ради не виявляли особливої зацікавленості у релігійних справах. Разом з тим, віддаючи належне цьому суспільному чиннику, вони санкціонували створення департаменту духовних справ у складі Секретарства внутрішніх справ УНР. До компетенції цієї структурної ланки належало доведення до відома всіх релігійних інституцій рішень Центральної Ради та уряду та здійснення контролю за їх виконанням. На початку 1918 р. у складі уряду УНР було сформовано Департамент ісповідань з аналогічними функціями.

Втім, він виявився пасивним і неавторитетним для інших ланок бюрократичного механізму [2, с. 40].

Цей період Української революції і національного державотворення цілком у дусі популярних у той час соціалістичних ідей ознаменувався кроками, спрямованими на відокремлення церкви від школи: УЦР санкціонувала перехід парафіяльних шкіл (а також шкільних приміщень, зведених коштом релігійних громад) під керівництво світського органу – Міністерства освіти.

Опосередковано чи безпосередньо законодавчі й виконавчі органи влади УНР були причетними до розв'язання релігійних проблем, вони ухвалювали рішення, що стосувалися призначень єпископів українського походження на кафедри, матеріальних питань, збереження храмів, що мали історико-архітектурну цінність. Публікувалися звернення про необхідність проведення богослужінь українською мовою. УЦР долучилася до визволення з російського полону митрополита Греко-католицької церкви Андрія Шептицького [4, с. 233].

Керівники УЦР пояснювали своє стримане ставлення до Православної церкви тим, що духовенство в Україні – здебільшого «чорно-реакційне» і не виявило зацікавленості в справі національного державотворення. «Проштовхування» ідеї створення окремого відомства з релігійних питань трактувалося деякими діячами Центральної Ради як спроба зміцнити позиції церкви до її відокремлення від держави. Та все ж Генеральний Секретаріат дав санкцію на створення Департаменту ісповідань. Комісаром церковних справ призначили О. Карпінського, який уже 27 грудня 1917 р. видав розпорядження, згідно з яким усі контакти з РПЦ відбувалися через його відомство. А в січні 1918 р. він сформулював від уряду УНР завдання для Всеукраїнського помісного собору: «дати українській церкві автокефальність». УЦР наполягала також на українізації Православної церкви – як мовної, так і кадрової.

У січні 1918 р. Департамент ісповідань в уряді В. Голубовича очолив єпископ Никон – фігура одіозна й неприйнята українською ієрархією, яка його практично бойкотувала [5].

13 квітня 1918 р. директором Департаменту ісповідань призначили В. Чехівського. Провідниками політики УЦР у релігійній сфері стали губернські комісари.

Однак вища церковна влада і надалі ігнорувала ініціативи Департаменту ісповідань (окрім тих, що стосувалися матеріальних та фінансових питань). Саме з цієї причини за часів Центральної Ради не вдалося скликати другу сесію Всеукраїнського помісного собору.

Департамент ісповідань домагався від уряду і Центральної Ради позитивного вирішення питання матеріальної підтримки духовенства. Однак, з'ясовуючи через консисторії реальний стан справ, бюрократичний апарат втрачав час. Тим часом у середовищі священнослужителів наростало невдоволення байдужістю влади до їхнього становища.

Уряд УНР опікувався й іншими конфесіями. Швидше з політичних мотивів, аніж з релігійних, у березні 1917 р. УЦР ухвалила рішення надіслати Тимчасовому уряду телеграму з вимогою «визволення митрополита Галицького і кардинала папського Шептицького». Завдяки зусиллям політичних та громадських діячів різного спрямування інтернованого митрополита Андрея було звільнено з російського полону. 18 березня він прибув зі Суздаля до Петрограда, де його вітали представники Української національної ради. Під час аудієнції у голови Тимчасового уряду Ю. Львова Шептицький дістав запевнення у зрівнянні Греко-католицької церкви у правах з Римокатолицькою. Захопившись ідеєю унійної акції на території Росії, глава ГКЦ відразу призначив о. Леоніда Федорова екзархом Росії.

Наприкінці квітня 1918 р. Шептицький прибув до Києва, де його 28 квітня вітали в Українській Центральній Раді і на селянському з'їзді.

Залишаючи відкритим питання про мету місії першоєрарха ГКЦ, В. Ульяновський вважає, що вона не була марною, заманіфестувавши чітку національну (українську) орієнтацію Греко-католицької церкви, збереження нею української мови та східного обряду богослужіння. Це певною мірою вплинуло на руйнування негативного стереотипу наддніпрянців стосовно унії й позначилося на подальших частих згадках про митрополита в 1918 р. та навіть появі ідеї обрання його патріархом єдиної Української церкви [2, с. 88].

У столиці Шептицький заснував апостольський вікаріат України на чолі з о. Михайлом Цегельським. Однак загалом питання про унійну акцію у Наддніпрянській Україні в УЦР вважали неактуальним і конфліктогенним. Тим часом на Поділлі, зруйнованому війною, у спустілі православні парафії прибували уніатські клірики і ченці, які започатковували греко-католицькі громади.

Про контакти Департаменту ісповідань з іншими конфесіями відомо небагато. У квітні 1918 р. до УЦР звернувся київський ксьондз, уповноважений Ватиканом передати пропозицію про відкриття української дипломатичної місії в Апостольській Столиці. Цей крок обґрунтовувався наявністю в Україні 2 млн католиків, прагненням УНР до миру, що збіглося з позицією Папи Венедикта XV, а також заманливими міжнародними перспективами. Та, очевидно, Центральній Раді було вже не до того, і місія до Святого Престолу надіслана не була.

З життя малих конфесій до нас дійшло повідомлення про III Київський окружний з'їзд євангельських християн, у якому брав участь чиновник Департаменту ісповідань.

У цілому ж Центральна Рада не зуміла поставити на службу загальнонародним інтересам рух, спрямований на забезпечення самостійності Української церкви. Це негативно позначилося на ході розбудови Української держави, звузило соціальну базу режиму. Індиферентне ставлення більшості керівників УЦР до релігійних питань не дало змоги використати наданий історією шанс створити єдину Українську православну церкву.

Новий етап у функціонуванні релігійних інституцій розпочався після перевороту, внаслідок якого владу в Україні перебрав гетьман П. Скоропадський.

Світоглядне кредо керівника Української Держави відводило Православній церкві вагомую роль у духовному й суспільному житті країни. П. Скоропадський поділяв погляди на те, що суверенна держава має підтримувати незалежність церковної ієрархії від зарубіжних центрів.

Нормативно-правове закріплення статусу релігійних об'єднань було зафіксоване на законодавчому рівні. 29 квітня 1918 р. був підписаний Закон «Про віру», що декларував пріоритети

(«первенство») православного віросповідання в Українській Державі та свободу сповідання та відправ інших віровчень її громадянами [6, с. 84]. Правління гетьмана позначилося активізацією профільного відомства й виразним курсом на формування підґрунтя для автокефалії УПЦ. У складі Департаменту (з травня 1918 р. Міністерства) ісповідань функціонувало 5 структурних одиниць: загальна канцелярія, відділ Православної церкви, відділ інославнох церков та різних релігійних організацій, відділ духовних шкіл (нижчих, середніх та вищих), видавничий відділ.

Першим міністром ісповідань Української Держави було призначено професора Київського університету В. Зіньківського, який перебував на посаді до 24 жовтня 1918 р. Квінтесенцією його позиції стали думки, виголошені під час одного з засідань Ученого комітету: «Є, насамкінець, важлива проблема, вирішити яку покликано Міністерство у найкоротший термін. Це – національний церковний рух, який Українська Держава бажає цілковито підтримувати. Церковна влада цього не робить, і перед Міністерством постає невідкладне завдання створити у взаємодії з російською культурою вогнище здорового церковно-національного розвитку, створити не штучно, а надавши розумну, культурну форму національному рухові» [4, с. 240], В. Зіньківський зумів визначити пріоритетні напрями діяльності цього відомства, головним з яких стала підготовка відповідних умов для незалежнення УПЦ. На переконання Б. Андрусишина й В. Бондаренка, міністр ісповідань «зміг так поставити справу, що поступово міністерство зосередило в собі вирішення усіх найважливіших питань церковного життя, готувало рішення і законопроекти, розробляло механізми впровадження їх у життя і контролю виконання. Між сесіями Церковного собору і під час Собору місцеві архіереї і церковна влада, як це не видається парадоксальним з огляду на традиційну в історіографії думку, більше зверталися за вирішенням своїх справ до Міністерства ісповідань, ніж до митрополита Київського. Протистояння державної і церковної влади, окрім питання про стосунки з Московським патріархатом та автокефалію, не спостерігалось. Це є прикрий історіографічний міф, що потребує перегляду» [4, с. 238, 239].

Визначаючи міфологізацію багатьох сторінок релігійного життя у період 1917–1920 рр., до якої доклали зусиль не тільки світські й церковні історики та публіцисти, а й самі активні його учасники (насамперед – архієреї), слід разом з тим констатувати, що проблема статусу Української православної церкви була не другорядною, а корінною як з огляду канонічного, організаційного, так і з політичного.

Міністерство ісповідань виявило готовність до продуктивної співпраці з усіма конфесіями й релігійними об'єднаннями і налагоджувало її з православними єпархіями (їх в Україні налічувалося 9), євангельсько-лютеранськими церковними радами, іудейськими громадами, а також окремими релігійними діячами й духовенством.

Підвищена увага до потреб Православної церкви підкреслювала її особливий статус у суспільстві. Держава гарантувала вшанування найбільших православних свят. Передбачалися суворі покарання за дії, що кваліфікувалися як «святотатство», тобто наруга над релігійними почуттями і святинями. Штатний причт звільняли від виконання військового обов'язку. Церковні організації набували статусу юридичних осіб, а посади в них прирівнювалися до державних. Згідно з давньою традицією, державні акти про шлюб та розлучення узгоджувалися з православним церковним правом, а приходські метричні книги прирівнювалися до актів цивільного стану. Нарешті, церковні школи дістали права державних.

Для розвитку освітянської сфери у християнському руслі Міністерство ісповідань 11 липня 1918 р. створило Вчений комітет на чолі з професором Київської духовної академії П. Кудрявцевим. Керівник цієї інституції вважав, що вона зобов'язана «сприяти національному рухові, завдання якого необхідно вирішити в дусі аполітичному й суворо науковому» [4, с. 242]. Членами Комітету стали провідні науковці КДА, Київського університету та інших наукових закладів.

Головними напрямками роботи Вченого комітету вважалися: 1. Релігійно-просвітницька діяльність. 2. Наближення до народу основного джерела духовного життя – Біблії та богослужбової літератури, які передбачалося видати українською мовою.

3. Підготовка до друку «житій» святих, пов'язаних з історією України та найбільш шанованих в Україні (Св. Варвари, Св. Онуфрія та ін.). 4. Видання історії Української церкви українською та російською мовами для широкого загалу, а також стислих нарисів історії Київської духовної академії. 5. Культурно-наукові проекти (публікація народної релігійної поезії, філософських творів православної музики), храмова архітектура. 6. Наукова експертиза навчальних програм, підручників, планів духовних шкіл. 7. Створення бібліографічних довідників з релігієзнавства й історії церкви. 8. Конституції з приводу справ, що стосуються інших віровизнань і конфесій [4, с. 243].

При Міністерстві ісповідань діяла спеціальна комісія, в якій на конкурсній основі проходили експертизу програми й підручники з викладання Закону Божого та історії церкви.

Оскільки Всеросійський церковний собор не встиг затвердити новий Статут духовних академій (його проект схвалив Св. Синод при патріархові), Вчений комітет за дорученням В. Зінківського створив комісію для розробки нового Статуту. За основу було взято московський зразок. Унаслідок того, що у митрополита Антонія (Храповицького) не склалися стосунки з КДА, міністр ісповідань у середині липня без його санкції затвердив підготовлений статут у Раді міністрів. Згідно з цим документом Київська духовна академія набувала автономного статусу, натомість у адміністративному відношенні підпорядковувалася Міністерству ісповідань, а в канонічному – Київській митрополії. У вищому православному навчальному закладі в обов'язковому порядку запроваджувалися вивчення історії України, української мови, літератури і права, історії Української церкви та відповідні кафедри. На друге півріччя 1918 р. уряд надав КДА 211,9 тис. крб для виплат стипендії слухачам [7, с. 195].

Священницький корпус поповнювався також випускниками Білогородської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Холмської та інших духовних і пастирських шкіл. У Міністерстві ісповідань велася підготовка до відкриття богословських факультетів при університетах України.

Фінансово-матеріальна підтримка надавалася не тільки навчальним установам, а й іншим інституціям і акціям Православ-

ної церкви. Зокрема, у червні 1918 р. Рада Міністрів асигнувала 1 млн 117 тис. крб на проведення другої сесії Всеукраїнського церковного собору. У липні одноразову виплату (по 650 крб) отримали всі священники та диякони і псаломщики (по 325 крб), на що скарбниця витратила майже 11 млн крб. У формі допомоги реєвакуйованим священнослужителям Волині, Гродненщини, Підляшшя й Мінської губернії, а також для відбудови й ремонту зруйнованих під час війни та революції храмів уряд перерахував 3 млн крб. Близько 1,4 млн крб адресувалося позаштатному православному духовенству тих повітів, що увійшли до складу Української Держави, але ще не інтегрувалися у свої єпархії. Вдови та неповнолітні діти загиблих і померлих священнослужителів також отримали одноразові грошові субсидії [7, с. 196].

Тим часом ситуація у православних єпархіях України постійно ускладнювалася. Революційні рухи, кардинальні суспільно-політичні зрушення не могли залишити осторонь рядовий клір і маси віруючих. Натомість архіереї, які очолювали єпархії на українських землях, були далекими від національно-державницьких домагань українців. За таких умов І. Власовський вважав найпершим обов'язком української влади «утворення в Православній Церкві України національної ієрархії, хоча б на початку в кількості, вимаганій канонами Православної Східної Церкви для дальшої хіротонії в єпископів у відродженій Національній Українській Церкві» [5, с. 36].

На його переконання, «уряд гетьмана П. Скоропадського тільки в останньому місяці його існування взяв належний тон у церковній справі, той державний тон, який повинна була взяти в цій справі українська влада від самого її появлення з революцією 1917 р.» Він не подбав про формування національної православної ієрархії, тому 1918 рік, як і попередній, характеризується як «втрачений для відродження Української Православної Церкви» [5, с. 37].

Після смерті митрополита Володимира (Богоявленського) головним питанням організації життєдіяльності Православної церкви стало заміщення вакантної Київської кафедри. З цією метою патріарх Тихон відрядив до Києва архієпископа Євлогія, який спільно з єпископом Никодимом (який керував Київською

епархією) провели обрання нового митрополита Київського не на Всеукраїнському православному соборі, а на Київському епархіальному зібранні. За єпископа Димитрія (Вербицького) голосувало 130 виборців (переважно української орієнтації), за митрополита Антонія (Храповицького) – 160 (проросійськи налаштовані виборці). Таким чином на провідну Українську кафедру зійшов архієрей, відомий своїми антиукраїнськими настроями [5, с. 39, 40].

Вважаючи цей захід неправомірним, міністр ісповідань В. Зіньківський і далі стояв на позиції, що Київського митрополита може обрати тільки Всеукраїнський собор. Він домігся, аби Рада Міністрів ухвалила рішення про нелегітимність ухвал Київського епархіального зібрання. В. Зіньківському доручили залагодити це питання шляхом контактів безпосередньо з патріархом Тихоном. Але прихильники Антонія випередили світську владу, привізши з Москви документ, який затверджував результати виборів.

П. Скоропадський оцінював це призначення як невдале. Очільник Української Держави стояв на позиції, що традиції релігійного життя й особливості самосвідомості українців потребували іншого вибору – з середовища місцевого священства. На думку гетьмана, Антоній (Храповицький), незважаючи на сильний характер, був «чорносотенцем старої школи» і не міг сформувати позитивного мікроклімату у Православній церкві України. Сприймаючи будь-які рекомендації чи зауваження з боку світської влади як зазіхання на власні повноваження й авторитет, новий митрополит Київський не зумів налагодити нормальних контактів з Міністерством ісповідань [7, с. 194].

Переїзд митрополита Антонія з Харкова до Києва уряд сприйняв прохолодно, й на офіційному рівні його і далі іменували митрополитом Харківським. І лише рішення Всеукраїнського церковного собору про визнання Антонія митрополитом Київським поставило крапку в цій історії [8, с. 323–325].

Друга сесія Собору відкрилась у червні 1918 р., після того, як керівники братства Кирила і Мефодія провели довибори його делегатів. Цей хід різко змінив співвідношення сил. За словами В. Липківського, «це вже не була друга сесія січневого собору, а зовсім вже окремий Російський собор на Україні, бо склад членів

його був зовсім інший. З представників вояцтва майже ніхто на цю сесію не прибув, бувша Всеукраїнська Церковна Рада прибула в кількості 45 душ, а по єпархіях єпископи перевели інші вибори на цю сесію й вибрали, кого самі хотіли, здебільшого з духовного учительства та інших безпосередньо собі підвладних осіб» [5, с. 42].

За визнанням митрополита Євлогія, котрий не належав до прихильників української ідеї, більшість Собору «стояла за автокефалію». З цієї причини мандатна комісія взялася під формальними, здебільшого надуманими приводами позбавляти права взяти участь у діяннях Собору «самостійників-мазепинців», зокрема, 45 делегатів від Всеукраїнської православної церковної ради, яка, власне, й ініціювала скликання Собору у 1918 р. Проти цього акту протестував міністр ісповідань Української Держави. 21 червня В. Зіньківський виступив на засіданні Собору з урядовою декларацією, в якій наголошувалося, що церква в Україні не повинна відокремлюватися від держави; урядові органи не будуть втручатися у внутрішньоцерковні справи, натомість розраховують на її підтримку і сприяння державному будівництву. Управління Православною церквою має здійснюватися на засадах автономії, допоки на осінній сесії Всеукраїнського собору не буде вирішене питання про її автокефальний статус і характер відносин з Московською патріархією.

Спочатку П. Скоропадський у коректній формі намагався донести своє бачення складних конфесійних питань до архієреїв, які діяли всупереч його позиції, переконати їх у необхідності змін. Однак різко негативне ставлення до цих рекомендацій новообраного митрополита Київського Антонія (Храповицького) змусила вдатися до більш твердих вимог щодо прискорення процесу унезалежнення УПЦ. Гетьман усвідомлював глибину і складність проблеми і не форсував події, покладаючись на час. Під час зустрічі з австрійським послом Форгачем (24 червня 1918 р.) він зізнався, що міг би вдатися до більш жорстких заходів, однак не бажає наражати суспільство на релігійну конфронтацію. П. Скоропадський реалізував свій намір відвідати Собор і донести його учасникам позицію керівництва держави [1, с. 375–376]. 6 липня він прибув на засідання Собору і в своєму зверненні наголосив: «Я гадаю, що наша Церква Православна, яка одночасно

з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу. [...] Бажаючи повного і вільного розвитку віри православної і духовенства, я хочу, аби всі діла Української Церкви рішались тут, у нас на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, бажань народу» [4, с. 235–236]. Гетьман не нав'язував зібранню думку про автокефалію, але акцентував на значенні Православної церкви у державотворчих процесах і необхідності заходів, спрямованих на нейтралізацію зовнішніх впливів [4, с. 235–236].

9 липня учасники церковного форуму ухвалили «Статут Тимчасового Вищого Церковного Управління Православної Церкви в Україні», в якому закріплювався її автономний статус під юрисдикцією Вселенського патріарха. Компетенція патріарха Московського і всієї Русі охоплювала: 1) затвердження виборів митрополита Київського; 2) благословення єпархіальних архієреїв, затверджених Собором єпископів України; 3) вищий суд над єпископами України; 4) дозвіл на скликання церковних соборів в Україні; 5) затвердження Статуту вищого церковного управління в Україні.

Вищим законодавчим, адміністративним судовим органом в Україні вважався Церковний собор (скликався 1 раз на 3 роки), а постійно діючими – Собор єпархіальних очільників та Вища церковна рада. Всі ці органи очолював митрополит Київський і Галицький. Собор єпископів мав повноваження вирішувати справи ієрархічного і пастирського характеру, тобто справи віри і богослужіння, церковної адміністрації дисципліни і суду, а на ВЦР покладалися економічні, освітні, ревізійно-контрольні, церковно-правові функції.

Текст проекту Статуту патріарх Тихон передав на розгляд Всеросійського собору, учасники якого доповнили його редакцію додатками. У них наголошувалося, що єпархії на території України «залишаються неподільною частиною Православної Руської Церкви», а «постанови Всеросійських Соборів, а також само постанови і розпорядження святішого патріарха мають силу для всієї Української Церкви» [5, с. 49].

Однак позиція світської влади була проігнорована більшістю делегатів Собору. 22 липня делегати зібрання ухвалили «Поло-

ження про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні на засадах автономії», яке встановлювало канонічний зв'язок з «Патріархом Всеросійським». Згідно з цим документом, ратифікованим Всеросійським помісним собором, митрополита Київського обирав Всеукраїнський помісний собор, а патріарх лише затверджував офіційно цей вибір. Усі ухвали Всеросійського собору і патріарха вважалися обов'язковими для Православної церкви в Україні.

Переформатування політичних сил, які боролися за владу в Україні, зміна балансу між українськими і проросійськими таборами спричинили поворот гетьмана П. Скоропадського від російських агентів впливу до українських кіл, об'єднаних в опозиційному щодо режиму «Національно-державному союзу». Після переговорів з його головою В. Винниченком гетьман у жовтні 1918 р. сформував новий Кабінет Міністрів, до складу якого увійшли національно орієнтовані діячі. Міністром ісповідань у ньому став О. Лотоцький (уродженець Поділля й вихованець Київської духовної академії). Перебуваючи на цій посаді від 24 жовтня до 14 листопада, О. Лотоцький на повний зріст поставив питання про автокефалію українського православ'я. На відміну від свого попередника, новий очільник міністерства зосередився переважно на реалізації цього проекту. Прагнучи посилити національну державницьку складову в політиці уряду, він увів до складу Вченого комітету відомих громадських діячів Ф. Матушевського та В. Чехівського, з якими пов'язував сподівання на національну орієнтацію в роботі цього органу.

Ніби відчуваючи швидкоплинність ситуації, О. Лотоцький поспішав з реформуванням Православної церкви. Якщо В. Зіньківський діяв за допомогою переконань і системних кроків, то його наступник покладався на жорсткіші засоби впливу, пропонуючи припинити державне фінансування Собору й матеріальну підтримку духовенства у тому разі, коли вони будуть протидіяти заходам уряду.

Апелюючи до свідомості й доброї волі православного священства, міністр розпорядився надрукувати в кількості 50 тис. примірників та опублікувати в часописі «Слово» звернення

патріарха Тихона до більшовицького уряду Росії, що містило осуд протицерковної політики нової влади і громадянської війни.

Цим О. Лотоцький прагнув показати принципову відмінність у державно-церковних відносинах двох сусідніх держав [4, с. 246].

Позиція уряду Української Держави була детально викладена під час третьої сесії Собору (жовтень–листопад 1918 р.). Міністр ісповідань уряду П. Скоропадського О. Лотоцький під час виступу перед його учасниками 12 листопада подав таку її аргументацію: «Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитись на те, щоб осередок Церковної влади перебував в іншій державі. Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви – не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації...» [9].

Міністр ісповідань обстоював позицію, згідно, з якою «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то це – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено... Таким чином, канони церковні упроваджують державну владу і церковна практика фактично потверджує її право на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільності. Це право належить держаній владі формально, підтверджено церковно-ідеологічною дійсністю і стало фактом життя» [10, с. 82].

Виступ О. Лотоцького більшість учасників Собору сприйняла вкрай негативно. (Слід зазначити, що національно орієнтоване біле духовенство зневірилось у можливості розв'язання назрілих проблем на Всеукраїнському соборі, тому на осінній сесії безроздільно домінували прибічники митрополита Антонія). Вдалася взнаки конфліктна колізія: уряд стояв на позиції автокефалії УПЦ, а ієрархія – на збереженні статус-кво (урізаний автономний статус, «запропонований» Всеукраїнським собором, принципово нічого не змінював). Більше того, опозиційні до

режиму архієреї вимагали відокремлення церкви від держави за російським прикладом.

У середині листопада суспільно-політична ситуація різко змінилася. Революція в Німеччині змусила гетьмана шукати підтримки у держав Антанти. 14 листопада з'явилася грамота П. Скоропадського про федерацію України та Росії. Тоді ж кабінет Ф. Лизогуба розпустили, а С. Гербель сформував новий уряд, у якому портфель міністра ісповідань отримав М. Воронович.

Антигетьманське повстання спричинило зміну влади в Україні. У середині грудня припинилися й засідання Всеукраїнського православного собору.

Оцінюючи цей період історії Православної церкви в Україні, дослідники вказують на кризу в державно-церковних відносинах. Своєрідним кодом до розуміння її причин Б. Андрусишин та В. Бондаренко вважають те, що Православна церква доби гетьманату не була відокремлена від держави. Саме ця обставина – «найсуттєвіша в плані «реставрації» старої суспільної моделі. Модернізація ж її полягає в паралелізмі й видозміні форм діяльності державних органів стосовно Церкви і самої церковної інституції.

На відміну від дореволюційного російського Синодального управління всіма сферами церковного життя Гетьманський Уряд обмежувався політичною сферою існування й діяльності Церкви як інституції загалом та її представників і керівників складу зокрема. При державній фінансовій підтримці й захисті нерухомого майна і власності Церкви така позиція політичного верховенства дужави була традиційною. Найголовнішими для держави стали питання статусу Церкви та її юрисдикційної самодостатності. В інші сфери внутрішньо-церковного життя держава майже не втручалася» [10, с. 247].

В. Ульяновський характеризує цей час як період поступової адаптації Православної церкви до співіснування з модерною державністю, за якої вона відкидала підпорядкування владним структурам і сповідувала модель за принципом: не церква для держави, а держава для церкви. Це наближало ситуацію до західного варіанта церковної організації та засад, на яких

базувалися відносини між релігійними та світськими інституціями [11, с. 314–316].

Повстання проти гетьманського режиму завершилося тим, що владу а Києві захопив Український революційний комітет. 14 грудня 1918 р. ревком передав владні функції Раді комісарів, а наступного дня було відновлено Українську Народну Республіку, яку репрезентував «Народний уряд республіканської Директорії».

16 грудня члени Українського національного союзу заявили про скасування Укрревкому і перебування влади на час до формування уряду.

Нарешті, 19 грудня до Києва прибули члени Директорії УНР. З цієї нагоди на Софійському майдані відбулася хресна хода за участю духовенства Києва на чолі з архієпископом Катеринославським Агапітом, яке відслужило вдячний молебень.

Однак далеко не всі архієреї Православної церкви поділяли захоплення новою владою. Ще 17 грудня згідно з рішенням командування осадного корпусу під командуванням Є. Коновальця у Києво-Печерській лаврі було затримано архієпископа Євлогія, наступного дня – митрополита Антонія. Архієреїв, відомих своїм антиукраїнським наставленням, доправили у монастир греко-католицького ордену Св. отців василіан (УСВВ) у м. Бучач на Тернопільщині, де вони перебували «в полоні» півроку.

Ізоляція двох опозиційних владик викликала резонанс і в церковних, і світських колах. Митрополит Платон, який виїхав спочатку до Одеси, а потім до Константинополя, організував інформаційну кампанію проти Директорії, що мала негативні наслідки для міжнародного іміджу УНР.

У березні 1919 р. під час переговорів між представниками Антанти та Директорії УНР західні держави висунули вимоги звільнити митрополита Антонія та архієпископа Євлогія. Уряд УНР пішов на поступку, і архієреї були передані під опіку польських властей.

Оскільки до складу Директорії входили члени різних політичних партій, їхнє ставлення до релігії загалом і Православної церкви зокрема мали істотні розбіжності. Представники соціалістичного табору, особливо В. Винниченко, стояли на тому, щоб ізолювати церкву від державотворчих процесів, ліквідувати

Міністерство ісповідань і передати його повноваження одному з відділів Міністерства освіти. Однак у керівництві країни існувала група (О. Андрієвський, С. Петлюра, В. Чехівський, С. Шелухін), яка вважала Православну церкву важливою складовою суспільного організму. Уряд призначив тимчасовим комісаром Міністерства ісповідань О. Лотоцького, який мав досвід цієї роботи за гетьманату.

Міністерство одразу закликала припинити невинуваті репресії стосовно нелояльних священнослужителів. З цього приводу воно надіслало клопотання до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства військових справ з вимогою належного пояснення ситуації їх підлеглих.

Разом з тим О. Лотоцький продовжував проведення жорсткої державної лінії у відносинах з Православною церквою. Її мотивація рельєфно проглядається у його безкомпромісних, а часом і відверто різких оцінках архієрейського корпусу України, які, на його переконання, діяли всупереч інтересам держави. У праці «Засади автокефалії» він, зокрема, писав, що впродовж двох століть на українських землях «превалювала система, в якій впливові церковні посади були зайняті або справжніми росіянами, або русифікованими, які, дякуючи своїм природним зв'язкам з українським оточенням, перевершували росіян у проведенні політики русифікації у межах Церкви на Україні. Усі митрополити та єпископи, без винятку, належали до цієї категорії лідерів, що просочилися через бюрократично-русифікаційне сито. Цей керуючий прошарок заповнив усі посади в церковній адміністрації своїми прибічниками, людьми з тією ж самою ідеологією церковної русифікації і, головним чином, родичами московської держави» [9, с. 459]. О. Лотоцький зазначав, що у містах України виник «правлячий клас російської церковної бюрократії, який набув виключного впливу в усіх видах місцевого церковного життя» [9, с. 459].

У зв'язку з тим, що перший склад уряду комплектувався виключно членами соціалістичних партій, посаду міністра ісповідань обійняв І. Липа (член ЦК УПСР). О. Лотоцького призначили послом до Туреччини, де він мав особливу місію – домогтися підтримки Вселенським патріархом у справі канонічної легітимації автокефального статусу Української православної церкви.

У січні 1919 р. Міністерство ісповідань було перейменоване у Міністерство культів. І. Липа прагнув розбудувати апарат свого відомства, налагодити його ефективну роботу. При цьому значна увага приділялася його українізації, що знайшло вияв у переведенні поточного діловодства, міжвідомчого листування, метрикації на державну, українську мову.

Як і за часів гетьманського правління, релігійні об'єднання одержували матеріальну підтримку. У 1919 р. уряд асигнував на такі заходи 4 млн 94 тис. крб, які розподілялися між консисторіями, монастирями, духовенством.

Ці заходи соціальної підтримки поєднувалися з нав'язуванням Православній церкві курсу на українізацію та підпорядкування інтересам держави в надзвичайно складний для неї період

Головним завданням Міністерство культів вважало запровадження автокефалії Православної церкви в Україні, що було органічною складовою визвольних змагань 1917–1921 рр. Д. Поспеловський з цього приводу зазначав: «Бурхливе чергування національних урядів на Україні в період громадянської війни супроводжувалося такою ж бурхливою активізацією національних церковних рухів, які прагнули до незалежності й відокремлення від попереднього церковного центру» [12, с. 85]. Отже, це було не специфічно українське, унікальне явище, а швидше типова реакція політично активної частини певної нації на можливість звільнитися від диктату зовнішніх сил. Те, що Православна церква століттями функціонувала як єдиний організм за власними принципами й канонами, не мало для світських властей вирішального значення. Наявні ж перешкоди формально-правового й канонічного порядку революційно налаштовані керівники Директорії УНР (як і їхні попередники) мали намір прибрати за допомогою рішучих політичних рішень.

Саме таким способом було реалізовано ідею автокефалізації УПЦ. 1 січня 1919 р. декретом Директорії введено в дію «Закон про Верховну владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». Враховуючи напругу, що постійно супроводжувала дискусії у церковних та світських колах з цього приводу, а також перспективні наслідки, варто навести його основні положення у редакції О. Лотоцького:

«1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-державне значення або вимагають видатки грошей з державних скарбів, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священника, 1 диякона і 3 мирян та одного священника од Військового Відомства. До скликання Собору, який обирає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським Українським Урядом.

3. Відомству Синоду належать церковні справи: а) релігійні, б) адміністративні, в) господарські, г) освітні, 9) контрольні та ревізійні*.

4. В засіданнях Українського Синоду має присутність призначений для того Міністром представник Республіканського Уряду, який іменується Державним Представником і на обов'язках якого лежить: подавати інформації, роз'яснити закони, стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів республіки. Державний Представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5. Церковна влада Автокефальної Української Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з державної Скарбниці відповідно штатам, установленим для цього додатково.

6. Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, а також для скликання Церковного Собору виробляє накази, які вступають в силу по затвердженні їх Українським Республіканським Урядом» [13, с. 297, 298].

Привертає увагу те, що закон закріплював певну залежність церкви від держави. Фактично пунктами 1, 4, 5, 6 обумовлювалася

* Іншим декретом Директорії Синоду передано також судові функції.

обов'язкова матеріальна підтримка церкви, а значить, остаточне затвердження рішень керівних інституцій на урядовому рівні.

Згідно з законом 1 січня 1919 р. було обрано Українську Вищу освящену церковну раду, що продовжила роботу в напрямі утвердження автокефалії Православної церкви.

Довкола автокефалії Православної церкви в Україні і донині тривають дискусії. Обґрунтування канонічної правочинності кроків, зроблених у цьому напрямі упродовж 1918–1921 рр., знаходимо у працях О. Лотоцького, В. Липківського, І. Власовського, І. Огієнка, О. Дородніцина, багатьох богословів та істориків церкви. Один з найбільш яскравих полемістів, І. Власовський, виклав аргументацію, яка в різних варіаціях проходить через публікації пізніших авторів.

Звертаючи увагу на те, що автокефалія не є догматом віри, а суто канонічним поняттям для означення зовнішнього устрою Православної церкви (на відміну від централізованого в Католицькій церкві), він вказує: у канонах Вселенської православної церкви не існує прямих вказівок про способи встановлення автокефалії та її позбавлення. Серед канонів Православної церкви, що можуть слугувати підставою автокефалії, автор називає правило 34-те Св. Апостолів про національну підставу для церковної незалежності; правила 6-те I Вселенського собору, 9-те Антіохійського собору й 17-те IV Вселенського собору про державно чи адміністративно-територіальну підставу, відповідно до яких за цивільним, державним і територіальним устроєм вибудовується й розподіл церкви та управління нею.

У минулому, особливо після Вселенських соборів, коли творилися національні держави, ці дві підстави – національна й політико-адміністративна – зазвичай збігалися. Історичні аналогі засвідчують, що постання автокефальних православних церков у Болгарії, Албанії, Сербії, Румунії, Грузії та Росії ініціювала держава.

Ще однією канонічною вимогою вважається легітимність держави, що обстоює автокефалію на її території Православної церкви. За словами К. Фотієва, який в цілому критично оцінював автокефальний рух в Україні, «укладаючи цей закон, з церковно-правової точки зору керувалися 17-м правилом IV Вселенського

собору. Згідно з цим правилом церковно-адміністративний розподіл наступає за державними утвореннями, за умови, що державна влада є законною. Тому для авторів закону було безсумнівним, що разом зі самостійною Українською державою покликана розпочати своє існування також і автокефальна Українська церква» [14, с. 27].

Адепти автокефалії легітимною підставою для неї вважали існування незалежної Української Народної Республіки.

Історичні прецеденти вказують на те, що після проголошення автокефалії тієї чи іншої церкви настає більший чи менший період її фактичної незалежності. Забезпечуючи юридичне оформлення нового статусу, нова автокефальна ієрархія має домагатися її визнання іншими помісними церквами шляхом міжцерковних відносин, аби залишитися у складі Вселенської церкви та в єдності й молитовному єднанні з православними автокефальними церквами. Причому історія знає випадки, коли юридична легалізація автокефального статусу церкви розтягувалася на тривалий час. Як приклад, наводиться Російська православна церква, унезалежнення якої ініціював у 1448 р. Великий Князь московський Василь Васильович. Без згоди Константинопольського патріарха на Московську митрополічу кафедру було поставлено єпископату. Вселенський та інші патріархи визнали її автокефальність лише через 140 років [5, с. 63–66].

Як уже зазначалося, Директорія УНР вжила енергійних заходів у напрямі легітимації своїх дій щодо надання Православній церкві в Україні автокефалії. О. Лотоцький у Константинополі проводив консультації з місцєблюстителем патріаршого престолу митрополитом Кесарійським Миколою (після смерті у 1918 р. патріарха Германа V турецький уряд заборонив вибори нового глави Вселенської патріархії, і до 1922 р. вона була вакантною). Посилаючись на цю обставину, митрополит Микола фактично відмовився предметно вирішувати таку важливу справу, хоча дипломатично побажав українському народу терпіння й віри в очікуванні сприятливих умов для реалізації його очікувань [15, с. 94–99].

Очевидно, свою роль відіграв візит до Константинополя митрополитів Антонія і Платона, архієпископа Євлогія, єпископа

Никодима, які прагнули створити у керівництва Вселенської патріархії враження, що Директорія УНР є «ворогом єдності Православної церкви». У березні 1920 р. послом у Туреччині став князь І. Токаржевський-Карашевич (він перебував на цій посаді до 11 грудня 1921 р.), але і його зусилля щодо визнання автокефалії Української православної церкви виявилися малопродуктивними [16, с. 188].

Послідовними противниками автокефалії УПЦ виступили архієпископ Євлогій та митрополит Антоній, а також архієреї Російської православної церкви. Вони вважали, що без згоди Церкви-матері (УПЦ) Православна церква в Україні не може вдаватися до таких кроків. Російські дослідники здебільшого апелюють до аргументів, пов'язаних з недотриманням канонічних норм і процедури набуття автокефалії. Водночас у політичній російськомовній літературі незрідка домінує ідеологічний і політичний контекст. Не сприймаючи Українську революцію в контексті віковичної національно-визвольної боротьби українського народу, деякі автори називають провідних діячів узагальненим поняттям «мазепинці», «націоналісти», не помічаючи, що при владі в Україні упродовж 1917–1921 рр. перебували по черзі представники різних політичних сил: ліберально-демократичних, центристських, лівих. У такому ж руслі трактуються всі кроки православної громадськості й світського політикуму до українізації суспільного життя, в тому числі його релігійної складової, а також проголошення автокефалії Православної церкви в Україні [14].

Доволі стримано оцінюють автокефальні ініціативи українських урядів революційної доби зарубіжні дослідники [17], хоча деякі з них (наприклад, Ф. Гейер) кваліфікує дії революційної влади в цьому напрямі як примусові [18, р. 53].

Рядове духовенство по-різному сприйняло дії керівництва УНР: одні підтримували єпархіальних архієреїв, більшість яких перебувала в опозиції до «автокефалістів», інші стали активними учасниками автокефального руху в Україні, що продовжувався вже за більшовицького режиму.

Останні з ентузіазмом сприйняли звістку про злуку Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Урочисте проголошення Акту злуки 22 січня 1919 р.

на Софійському майдані супроводжувалося Службою Божою в Софійському соборі та велелюдною процесією і вдячним молебнем, у якому взяли участь делегації урядів в УНР та ЗУНР, представники духовенства, громадськості й політикуму.

У цей час починається активна суспільно-релігійна діяльність видатної постаті в історії УАПЦ – богослова, письменника, вченого-філолога – Івана Огієнка (пізніше – митрополита Іларіона). Всією силою своїх переконань, подвижницьким прикладом власного життя він домагався такої організації церковно-релігійного устрою, який би найкраще відповідав традиціям і духові української нації. Отримавши призначення на посаду міністра ісповідань УНР, І. Огієнко відстоював позицію, згідно з якою тільки за наявності національної церкви стане можливою національна держава. Детальніше тлумачення він виклав у листі до голови Директорії УНР С. Петлюри (25 травня 1920 р.), в якому стверджувалася необхідність підтримки руху за національну церкву: «Цей церковний рух не новий, він іде від далекої старовини, від тих часів, коли тільки почалась праця українського народу по будуванню своєї державності, проходить червоною ниткою через всю історію... Мета цього руху завжди була і тепер є одна: утвердження автокефальної, соборноправної, національної української церкви, яка разом з тим мусить бути одною з головних підвалин державності українського народу» [19, с. 20].

І. Огієнко виступав поборником українізації православного життя шляхом копіткої повсякденної роботи, спрямованої на піднесення національної свідомості українців, поширення україномовної релігійної літератури, запровадження рідної мови в церковні відправи. У вересні 1920 р. з його ініціативи було створено Комісію в справах перекладу Святого Письма, бюджет якої становив 4 млн крб. До роботи в цій інституції долучалися провідні фахівці богослов'я і мовознавства. Одним з найвагоміших результатів її діяльності стала максимально можлива ідентифікація грецького та українського текстів Євангелія. У жовтневому числі (1920 р.) «Записок» Кам'янець-Подільського українського державного університету було надруковано «Новий Заповіт. Діяння Святих Апостолів», перекладеного українською мовою. Його текст вдалося дивом врятувати під час пожежі після захоплення міста

більшовицькими частинами, хоча весь тираж видання загинув у полум'ї.

Поєднуючи обов'язки міністра ісповідань УНР та ректора Кам'янець-Подільського університету, І. Огієнко зосередив довкола себе групу видатних богословів та філологів, які здійснювали переклад Богослужбової літератури. У період перебування урядових установ у місті університет став своєрідним науковим, навчальним і духовним центром, який підживлював ідеї національної державності й суверенності українського православ'я.

Уряд Директорії з увагою ставився до потреб інших конфесій. Так, у січні 1919 р. на звернення лютеран, які не мали організованої конфесії в Україні, Міністерство ісповідань відповіло ухвалою про обрання пастора для другої округи, що з грудня 1917 р. залишалася без старшого пастора. Восени 1919 р. Міністерство дало дозвіл на проведення Всеукраїнського з'їзду Євангельсько-менонітської церкви.

Директорія надавала фінансову підтримку різним конфесіям. Із зазначених причин найбільшим були видатки на Православну церкву: в 1919 р. планувалося асигнувати 11 млн 716 тис. 221 крб (98,9% всіх видатків) на православне духовенство та місіонерів різних конфесій і т. п. Римо-католицька церква мала отримати 104 тис. 124 крб (0,9%), євангелісти – 1 тис. 201 крб (0,01%), мусульмани – 250 крб (0,002%), місіонери – 16 крб (0,14%).

Зовнішньополітичні інтереси диктували у 1920 р. посилену увагу до Римо-католицької церкви. У жовтні 1920 р. Рада Народних Міністрів ухвалила рішення про асигнування 2 млн 680 тис. крб на утримання католицького кліру в Україні.

Держава опікувалася православними і католицькими духовними навчальними закладами, прагнучи оптимізувати фінансово-матеріальне, кадрове забезпечення цих установ, підвищити якість програм і викладання,

Директорія УНР 2 липня 1920 р. видала закон про перетворення духовних шкіл для хлопців та перших чотирьох класів духовних семінарій у загальноосвітні (так звані «братські» школи) та їх перехід у відання Міністерства освіти [16, с. 188, 189]. У цьому кроці також проглядається бажання поставити під державний контроль систему підготовки кадрів священно-

служителів для найбільш впливових конфесій, аби спрямувати її в русло державних інтересів.

Оцінюючи в цілому релігійну ситуацію в Україні періоду революції, громадянської війни та збройної інтервенції, слід виокремити кілька основних тенденцій.

У Російській імперії склалася своєрідна система відносин між державою та релігійними об'єднаннями, що передбачала особливе місце і відповідні преференції для одних і супроводжувалася дискримінацією інших. Та навіть домінуюча і «привілейована» Російська православна церква платила за це непомірно високу ціну: втративши патріаршество ще на часів Петра I, вона була поставлена під нав'язливу опіку самодержавства.

Кризові явища, що охопили всі сфери життя в країні, не могли обійти стороною релігійні конфесії. Потужний внесок національно-визвольних рухів, оформлення політичних сил широкого ідеологічного спектра, що висували й різними (включно зі збройними) засобами домагалися реалізації своїх програмних вимог, торкнулися й традиційних форм організації релігійного життя. У Грузії та Україні оформився автокефальний рух, основна мета якого полягала у поверненні давнього статусу суверенних церковних об'єднань, втраченого у глибині віків.

Це прагнення збіглося з прагненням правлячих в Україні режимів поставити Православну церкву на службу інтересам держави. Невраховуючи канонічно-правову традицію, уряди України в період 1918 – 1921 рр. прагнули українізувати Православну церкву і революційними методами домогтися її автокефалії.

Гасло «національної церкви», підхоплене радикальною частиною духовенства й державними діячами, реалізувалося на практиці з порушенням соборноправності й канонічності. Продуктом такої «творчості», ініціаторами якої стала незначна частина білого духовенства й національної церкви, стала не повноцінна самостійна церква, а «державна автокефалія», заснована на політичних та ієрархічних амбіціях. Події 1919–1921 рр. заклали поживне підґрунтя для міжконфесійного протистояння не лише в наступні десятиліття, а й на сучасному етапі релігійного життя.

Нерозбірливість у засобах, прямолінійність, надмірна покvapливiсть у поєднанні з непорушною переконанiстю у тому, що конфесійними процесами можна успішно керувати світськими методами, наражали українську владу на глухий спротив архієреїв і значної частини кліру та віруючих, продовжували антагонізм у нестабільному й без того суспільстві. Ухвалюючи юридичні акти, що закріплювали право державних структур на втручання у справи релігійних організацій, українські уряди, по суті, тиражували дореволюційну модель державно-церковних відносин.

Водночас прагнення до демократизації внутрішньоцерковного життя, наближення ієрархії до корінних інтересів широких мас віруючих, денационалізації/дерусифікації слід вважати природними явищами, а не тільки результатом технологій певних політичних партій.

Таким чином, не викликає сумнівів той факт, що лінія української влади щодо релігійних організацій формувалася під впливом тогочасних політичних реалій. Відповідними були й засоби її втілення в життя. Однак було б помилкою вбачати в цих заходах лише прагнення держави до безроздільного верховенства у релігійному житті й невмотивоване втручання в життя церковних інституцій. У роки визвольних змагань позитивний аспект діяльності державних органів знайшов відбиток у розвитку духовної освіти, охорони пам'яток старовинної культової архітектури, виробленні нормативів, що мали регулювати вище церковне управління і місцеве самоврядування релігійних громад, українізацію релігійного життя тощо.

Слід також мати на увазі, що діяльність українських режимів розгорталася на тлі жорстокої збройної боротьби проти більшовицьких, білогвардійських, польських військ, отаманщини, інтервентів. Військово-політична нестабільність також негативно впливала на взаємини влади з релігійними інституціями, ускладнювала розв'язання назрілих проблем.

Незважаючи на те, що українські національні уряди офіційно не відокремили церкву від держави, на доволі глибокі суперечності і протистояння між опозиційними архієреями і владою, остання обмежувала себе в репресивних заходах.

За спостереженням В. Ульяновського, у період Центральної Ради, Гетьманату й Директорії в Україні не було вбито жодного архієрея, хоча в цей час тут відбувалися кровопролитні бойові дії, радикальні суспільно-політичні перетворення, виявляли надзвичайну активність анархічні сили й отаманщина.

За більшовицької ж влади на території колишньої Російської імперії загинуло 28 єпископів і митрополитів, тисячі священників, 12 тис. мирян [12, с. 54].

Наступник О. Лотоцького на посаді міністра ісповідань М. Воронович уже не підтримував позицію свого попередника.

Директорія УНР прихильно поставилася до ідеї автокефалії Української церкви. Це знайшло вияв у призначенні комісаром Міністерства культів О. Лотоцького. Нова влада не залишила без уваги виступи митрополита Київського Антонія і єпископа Волинського Євлогія проти Директорії та їх позицію в питанні про статус українського православ'я. Як наслідок, обидва архієреї були арештовані і відбули в почесне заслання до одного з василіанських монастирів у Галичині. 4 січня Міністерство культів очолив І. Л. Липа, який послідовно проводив курс на українізацію свого відомства, а також всіляко намагався підтримати Православну церкву. Головним завданням Міністерства вважалось створення належних умов для втілення в життя «Закону про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій церкві», оприлюдненого 1 січня 1919 р. Аналізуючи цей документ, дослідник цього питання Б. Андрусишин дійшов висновку, що Директорія не передбачала відокремлення церкви від держави. Деякі політичні діячі сподівалися таким чином компенсувати брак українського елементу серед православних архієреїв [20, с. 43].

Встановлення автокефалії Української православної церкви відбулося без дотримання відповідних канонічних норм. Це спричинило спротив частини єпископату і кліру і наступне протистояння між прихильниками та противниками автокефалії.

Згідно з законом 1 січня 1919 р. було обрано вищий орган Православної церкви – Українську Вищу освящену церковну раду, яка продовжила роботу в напрямі утвердження автокефалії.

1. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1993. 413 с.
2. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн.: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ: Либідь, 1994. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. 252 с.
3. Федоров Юрій, о. Історія Церкви в Україні. Репринтне видання. Львів: Свідчато, 2001. 364 с.
4. Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Вид-во. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 387 с.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Кн. IV. (XX ст.). Частина перша. Київ 1998. 385 с.
6. Конституційні акти України. 1917–1920 рр.: невідомі конституції України. Київ: Філософ. і соціол. думка, 1992. 269 с.
7. Гуржій О., Рєнт О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. Київ. Суми: Сумський державний університет, 2011. 228 с.
8. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940.
9. Проф. Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1: Засади автокефалії. Варшава: [б. в.], 1935. 203 с.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 4. Нью-Йорк, 1966. 178 с.
11. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Либідь, 1997. 320 с.
12. Поспеловский Д. В. Русская православная Церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
13. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава. 1931. 134 с.
14. Фотиев Кирилл, прот. Попытки Украинской Церковной автокефалии в XX в. В кн.: Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917–1950 гг. Сборник. Москва.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997. 298 с.
15. Лотоцький О. В Царгороді. Варшава, 1939. 176 с.
16. Рубльов О.С., Рєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.
17. Armstark Rudolf. Ukrainische Autokeppale Orthodoxe Kirche: Erinnerungen des Metropolitzen Vasil K.Lypkivskyj. Wurzlzug, 1982; Chrysostomus Johanes. Kirchengeschichte Rublands der neusten Zeit. München-Salzburg, 1968; Curtis John Shelton. Die Kirche in der Sowjetunion. München,

1957; Pospelovsky Dimitryj. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917–1982. Crestwoog – New York, 1984.

18. Heyer die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Koln-Brausfeld, 1953. S. 53.

19. Рибачук М. Ф. Сучасні православні концепції української державності. // Церква і національне відродження України. Київ, 1993. 215 с.

20. Андрусишин Богдан. Церква в Українській державі. 1917–1920 (доба Директорії УНР): навч. посібник. – Київ: Либідь, 1997. 176 с.